

A harmadik Valóság

Harmadik, mert volt már előtte kettő. Az elsőre, a József Attilára, a harmadik is hivatkozik *Beköszöntő*jében. „Mindenekelőtt azokat idézzük — olvashatjuk az 1958. november-decemberi első számban —, akik a társadalmi tudományos szemléletének birtokában már nemcsak a valóság megismerését tűzhatték ki célul, hanem utat nyitottak a megváltoztatására is: a tudományos szocializmus harcosait, a kommunistákat és köztük a munkásosztály legnagyobb magyar költőjét, József Attilát. József Attilára emlékezünk, aki egész küzdelmes, harcos életében a magyar valóság lényegének, igazi mozgatóinak művészi megvilágítására, egy új, szabad világ előkészítésére törekedett. Folyóiratának is ezt a címet adta...” Alig született azonban meg a folyóirat, eltaposta a Horthy-fasizmus.

A második *Valóság* a felszabadulás után, 1945 őszén indult és 1948-ig élt. Szabó Zoltán, a *Cifra nyomorúság* írója és egy fiatal szociológus, Márkus István szerkesztették, a Demokratikus Ifjúsági Szövetség, a MADISZ lapjaként. A folyóirat élénk viták s harcok színtere volt; előbb a lapon belül is különböző nézetek csaptak össze. 1948 elején hivatalosan a népi kollégiumi mozgalom folyóiratává vált, s a NÉKOSZ rövid tündöklése után vele együtt merült el. A forradalmi megújulásért lelkesedő fiatalok lapja volt a *Valóság*, izgalmas frissesége, türelmetlensége s tán időnkénti kíméletlensége is ezzel magyarázható.

A lap beosztása megőrizte a Magyarországon leginkább szokásos keretet: széppróza, versek s tanulmányok testvériesen és egymástól függetlenül osztozkodtak a szűkös és rossz minőségű papíron. A tanulmányok sorában a viták után a legnagyobb tér a szociográfiának jutott; a *Valóság* folytatta az akkor már nagy múltú magyar szépirodalmi szociográfiát (Márkus István, Ifj. Veres Péter, Csizmadia Ernő), s kiterjesztette az üzemek vizsgálatára is (Jászai Ilona, Pintér László). Hasonló nagy hely és szerep jutott a lapban a szomszédos népi demokráciák ismertetésének; egyszerű útirajzoktól szociográfiai igényű felmérésig sokféle cikk szólt az életükről. Teremtett a *Valóság* egy érdekes új műfajt is, a fiatal tudósok fórumát, ahol közérdekű tudományos eredményekről s kutatásokról számoltak be közérthetően ifjú tudósok. A viták, a szociográfia, a szomszédaink és a tudományos problémák színes váltakozásából kialakuló profil határozta meg a lap tanulmány-részének jellegét, s ez a profil nem maradt hatástalan a második *Valóság* megszűnte után épp egy évtizeddel induló harmadikra sem.

A harmadik *Valóság* tisztán tanulmány-folyóiratnak indult. Indult, mert később, ha többé-kevésbé rejtetten, illetve áttételesen is, fontos szerepet kapott benne az irodalom. Vagy talán helyesebben mondva, nagymértékben e lapnak köszönhető, hogy nálunk is meghonosodhatott az irodalom új, tradicionális kereteket átlépő formája. Ez azonban valamivel későbbi történet, 1958 decemberében a *Valóság* még szabályos esszé-folyóiratként indult, a második világháború után gombamód elszaporodó esszé-folyóiratok honi megfelelőjeként. Azt is mondhatnánk, hogy „szocialista *Apolló*ként“, ha Bóka László és Gál István egykori kitűnő tanulmány-folyóiratának a nevét ismernék a mai olvasók.

A hasonlat már azért is csábító, mert az *Apolló* jó néhány munkatársával találkozunk a *Valóság* első számában; maga Bóka László a terjedelmes szerkesztőbizottságban is szerepel. Szerepel — sajnos — szerzőként is: Szerb Antal újra kiadott remek magyar irodalomtörténetéről írt hosszú, harcos, igazságtalanul elmarasztaló recenziót. Ugyanebben a számban Kardos László a mai (akkori) magyar

líra „anti-intellektuális tendenciáit“ elemzi finoman s találóan, Némédi Lajos Besse-nyei György példájával biztat mai racionalizmusra, Újfalussy József a *Jeanne d'Arc a máglyán* bemutatójához írt Honegger-tanulmányával szolgálja a zeneelméleti racio-nalizmust. 1918 októberéről Mód Aladár értekezik *Magyar prolog* címen, az évfor-dulóhoz csatlakozik Hevesi Gyula *Értelmiségiek a munkások oldalán* című emlékezése, sok fontos és érdekes adattal. Részletes bírálatot közöl a lap *A népi írók történet-szemléletéről* a Történettudományi Intézetben rendezett vita alapján. A „vita“ meg-jelölés túlzás, hisz egyszerűen a népi írók szigorú elítéléséről van itt szó; sokrétűen és a legkülönfélébb szempontból feddik meg őket a résztvevők. A politikai analízist Kubik István arabokról szóló cikke képviseli; *A népgazdaság távlati tervezésének feladatai és módszereiről* Hetényi István értekezik, a moszkvai nemzetközi építész-kongresszusról Major Máté. Két cikk is foglalkozik az akkori idők honi tudomá-nyos-filozófiai újdonságával, a kibernetikával.

Az első szám cikkei mind színvonalasak, ami természetes is, hiszen többnyire tudományos és közéletünk kiválóságaitól származnak, s megjelenhettek volna az akadémiai osztályközleményekben vagy a *Magyar Tudományban* is. A *Valóság* első számában sem új gárda, sem új szempontok jelentkezése nem észlelhető. Pedig új gárda is volt mögötte, s új szempontok is, csak még rejtette az idő.

Nagyjából így telt még el a második, 1959-es évfolyam is: színvonalas, érde-kesen érdektelen tanulmányokkal, a honi társadalomtudományok legjobb képviselői s tanítványaik írásai. Ezeket, noha kiválóak, nem elemezhetjük részletesen, csu-pán Pais Dezső írását említjük meg a „munka“ szó eredetéről szellemessége, és Mód Aladár *Szocialista eszmeiségért* írt cikkét elvi tisztasága miatt. A következőkben pedig a folyóirat új, saját arcára jellemző írásokat próbáljuk nyomon követni, *írá-nyok* jelentkezését keressük, s nem a cikkek „saját értéke“ szerint haladunk.

A *Valóság* egyik fő tendenciája például: meglepően gyenge tanulmánnyal debü-tált. A még a tények és ismert adatok tekintetében is téves cikk Kurt Liebmann föltűnően korlátolt írása *Az expresszionizmus és a valóságról*, viszont ennek az ürügyén került egy Klec-reprodukció a lapba, s tán kárpótlásként két szép magvas esszé, amelyek fontos irányt jelölnek a *Valóságban*: a művészet társadalmi helyét, szerepét, társas-lélektanát firtató írások kezdetét. Nevezhetnők ezt „művészetszo-ciológiai“ iránynak is, ha a „szociológia“ elnevezést nem a szó megszokott szaktudo-mányos értelmében használjuk, hanem azt a szélesebb horizontú, sokféle társada-lomtudományi kölcsönhatásából kibontakozó vonatkoztatási rendszert értjük rajta, mely az utóbbi másfél-két évtizedben a marxista gondolkodók munkásságában több-felé, de lényegében egyféleképpen, a történelmi materializmus alapján, megfogal-mazódott. Ezen a fontos területen a *Valóság* nem csupán jelentős elemző munkát végzett, hanem (például a film esetében) gyakorlatban is segítette a művészek mun-káját.

A másik új, jellegzetes *Valóság*-irány Erdei Ferenc cikkével jelentkezett. Erdei *A mezőgazdasági technika fejlődését* sok részletből összetevődő és sokféle ágazó kérdés-komplexum kereteiben vizsgálta, mely az egész társadalom életére hat, s amelyre — érzékeny visszacsatolásként — erősen hatnak a társadalomból szár-mazó jelzések s tapasztalatok. A paraszti életforma szükségképpeni átalakulása és redukálódása ugyanis nemcsak a falut érinti, a mezőgazdaság szövetkezetesítése országos ügy, nagyobb összefüggésben pedig világlejenség része, amit így, teljes jelentőségében kell megérteni s ilyen távlat szerint kell irányítani. A mezőgazdaság szocialista átalakításából származó nagy problémák föltárásában s elemzésében a *Valóság* vezetett: cikkeivel sokszor országos hullámokat kavart, bátor kritikáival hatásosan segítette a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok fejlődését.

Harmadik irányként *Egy francia kapitány algériai naplóját* kell említenünk. Mondottuk már, hogy a folyóirat, noha szépirodalmi része nincs, mégis megtalálta a neki való irodalmat az ilyenfajta valóságföltáró irodalmat, amit ez a napló is képvisel. Az irodalom funkciója itt a figyelmeztetés: semmiféle számokra és kérdő-ívekre hivatkozó szociográfia nem tudná ilyen meggyőzően bemutatni egy kritikus, szélsőséges társadalmi helyzet lényegét, mint ez a döbbenetes, tömör napló-novella. Az irodalom valóságra döbbenő funkcióját azonban a lap mindig gazdaságosan hasz-nosítja; nagy érdeme, hogy a megizmosodó honi irodalommal nyilván jelentkező szép-irodalmi csábításnak máig ellenállott, s megőrizte tanulmány-folyóirat jellegét, szí-kár esszé-arcvonásait.

Negyedik *Valóság*-irányként a *Külföldön* rovatot kell említeni; noha ritkult, ez is megmaradt máig, s ugyanolyan gyengén, ahogyan az 1959-es évfolyamban jelentkezett, ahol az egyik leírás például a kínai „nagy ugrás“ sikerét és példátlan

lehetőségeit dicséri lelkes szavakkal, a másik a bécsi ifjúságot rója meg szigorúan a gitárért, a beat-zenéért és a szabad csókolózásért. „Különös, idegen életformáról vallott ez a mulató — írja a bécsi utas. — Egy kereső s talán tanácstalan ifjúságról, pontosabban ifjú értelmiségről, mely talán számos nemes törekvés hordozója, de ugyanakkor és egyszersmind olcsó divatok rabja.“ A külföldi beszámoló szigorú szerzője — ki hinné — alig egy évtized múlva *A csók metafizikája* című nagy sikerű szexi-esszével örvendeztette meg a honi gitáros ifjúságot, s ez is példázta, hogy a *Valóság* — úgy látszik — saját szerzőit is nevelte.

A második évfolyam rövid ismertetését egy rovat-cím említésével kell zárni: itt jelent meg először fejlécként a *Magyar Világ*, a kibontakozó hatvanas években a *Valóság* „nagy“ rovata és fő büszkesége.

Mint minden esszé-folyóiratban, a *Valóságban* is fontos a könyvismertetések szerepe. Ebben a rovatban jobb-rosszabb könyvek általában nívós, de többnyire jellegtelen recenziója található; a *Valóság* itt nem tudott, tán nem is akart új formát teremteni. Annál értékesebb viszont a *Külföldi folyóiratokból* rovat; bár az első években még nem „futotta“ igazi formáját. Beletelt néhány év, míg a mai jól válogatott, gazdag, tájékoztató és friss szemlévé fejlődött, Magyarország világra nyitott ablakává.

*

A harmadik évfolyamban (1960) a fölsoroltak mellé két új irány s egy többé-kevésbé zárt, önálló probléma-kör csatlakozik. Az egyik új irányt ismét Erdei Ferenc vezeti be, *A tudomány szerepéről és feladatairól* szóló cikkével. „Ahogyan az anyagi termelésben a termelés társadalmi jellege ellenállhatatlan erővel tör érvényre a tulajdonformákon keresztül — írja —, ahhoz hasonlóan a tudományban is a kutatás társadalmi jellege válik uralgóvá. Tehát korunk viszonyai között a tudomány művelője számára is két út van: vagy a társadalmisított termelés munkamegosztásába illeszkedik, vagy magántulajdonban álló, illetőleg kollektív kapitalista termelészervezetek munkásává szegődik. Az a harmadik út, hogy a tudomány művelője saját műhelyében, a függetlenség illúzióját táplálva egyénileg kutasson, mind kevesebb tudományágban, mind kevésbé járható.“ Ahogyan tehát a művészetek esetében, a tudományban is a társadalmi kontextus érdekelte a *Valóságot*; ezt próbálta — s ez nem volt könnyű — honi szerzőkkel föltáratni, nemegyszer szakmai részletkeig merészkedő vitákban s „profiljától“ látszólag távoli területen is. Így születtek később a *Valóság* inspirációjára olyan gyöngyszemek, mint Rényi Alfréd szokratészi dialógusa a matematikáról, Marx György *Szélesedő látóhatára* és Benedek István eligazító esszéje az *Orvosi szemléletekről*. Ez a három név az új magyar természettudományos esszé megteremtését jelzi; a lap kiváló „szimatára“ vall szerepeltetésük, s erejére „befogásuk“ saját céljaira, mely, mint említettük, a tudományt — a természettudományt is — mindig a társadalom aspektusából szemléli.

A társadalom szakszerű, tudományos szemlélete, a szűkebb értelemben vett szociológia is a harmadik évfolyamban jelentkezik, Hegedüs András elvi jelentőségű ismertető cikkeivel és konkrét, adatgyűjtő vizsgálatokkal. Hegedüs András a modern polgári szociológia néhány főbb irányát ismerteti, hangsúlyozva, hogy módszereikben lehetnek hasznos és tanulságos részletek, azonban „az emberi viszonyok gyökeres megjavítása csak egy új társadalmi gazdasági rendszer, a kommunizmus felé haladó szocialista társadalomban válhat reális valósággá“. A konkrét vizsgálatok még a kezdet tapasztalatlanságát és metodikai elmaradottságukat demonstrálják, s ma már csak azért érdekesek, mert mutatják, honnan emelkedett föl alig néhány év alatt a honi adatgyűjtő szociográfia. Akad például szociográfiai tanulmány — méghozzá a később indított nagyszerű *Magyar Világ* rovatban —, amely iskolapéldája lehetne a helytelenül megtervezett, irodalmi inspirációjú kérdőíves vizsgálatnak, azonban mindenképpen a *Valóság* érdeme, hogy vállalta — a gyenge anyag ellenére is — a kezdet.

A kezdet gyengesége jellemzi a *Magyar Világ* többi cikkét is 1960-ban. Ha az ember ma olvassa ezeket az írásokat, nemigen tudja eldönteni, mi bennük a valóság és mi a délibáb. Perczel Károly elképzelése például faluhálózatunk fejlesztéséről mintha feje tetejére állítaná szocialista falvaink jövőjét: 1200—2100 lakosú „átlagos“ falvakkal és 3000 lakosú „központi falvak“-kal képzelni benépesítendőnek az egész országot, Vastól a Nyírségig. A valóságos helyzet, a mezőgazdaság nagyfokú gépesítése, a városba áramlás mind nem zavarja rajzablán kiagyalt átlagfalu-konceptióját. Az egyik cikkben le is rajzol egy elképzelt faluközpontot: a kép egy modern

afrikai kapitalista mezőgazdasági nagyüzem küzpontjára. emlékezteti az embert. A *Valóság* itt is, mint az adatgyűjtő szociográfia esetében, csupán új szemléleti keretet teremtett, amit szükségképpen az adódó tartalommal kellett megtölteni. Eltelt néhány év, míg a szociográfia és a *Magyar Világ* keretei új tartalommal telítődtek, és kialakították saját szerzői gárdájukat. 1960-ban és 1961-ben a súlypont, az értékes írások zöme kétségkívül a művészet területén található.

Az egyik ok nyilván a hirtelen megélnékülű színházi és irodalmi élet volt, azonban ez egymagában nem magyarázza a gazdag és jól tájékozott tanulmányok csoportos megjelenését. Itt is, akár a mezőgazdasági fejlődés, a szociológia és a *Magyar Világ* rovat esetében, eleve elhatározott keretet sejtethünk, amit a megélnékülű művészi élet megtölteni s nem megteremtteni segített. Leginkább Vitányi Iván cikkeiből ismerhetjük meg ezt az új művészetelméleti keretet. Ő fogalmazta meg ugyanis leghatározottabban, hogyan hat a magyar társadalom nagy átalakulása a művészet helyzetére. A világos és egyértelmű fogalmazás kedvéért a zene korlátozza fejtegetéseit, következtetéseit azonban nyilván általánosíthatók. Gondos tanulmányban magyarázza meg például, hogy a népművészet megértéséhez közösségi jellegben találhatunk kulcsot; a kollektivitás volt a fő vonzóereje, s a helyébe lépő új művészetnek is kollektív élményt kell ébresztenie, ha hatni akar: alkalmasnak kell lennie a „folklorizációra”. „A dzsessz nemzetközi népzene” — idézi Vitányi többször is Yehudi Menuhint, s keresi azokat a lehetőségeket, amelyek az új kollektív művészet kialakulását segíthetik. „A parasztművészet pusztulása után — írja — egy ideig a szórakoztató művészetipar termékei töltik be a közös használatú művészi tevékenység funkcióját. Mellette azonban csakhamar megfigyelhetjük a népi alkotóerő spontán megnyilatkozásait, új közhasználatú formák egyelőre csíraszerű megjelenését, majd egyre határozottabb kibontakozását. Később, egy átalakuló társadalom keretében új szervezeti és terjesztési eszközök igénybevételével megkezdődik az addig a néptől teljesen elzárt magasművészet közkinccsé válása.” Ismét ne az esetleg vitatható megállapításokat nézzük, Vitányi cikkei is a keret-alakítás szempontjából fontosak a *Valóság* történetében, a művészet társadalmi funkciójára s a társadalom átalakulásával változó aspektusaira irányították a figyelmet.

A zene területén Vitányi mellett elsősorban Peryne Andrászt kell említeni, aki a hatvanas évek elején egy sor kiváló cikkben elemezte a zeneszerző, az előadó-művész, a zenetörténész, az interpretátor és a közönség sokrétű viszonyát, míg azután a konzervatív kritika védelmére írt tanulmányával elbűsűzött a folyóirattól, s maga is beállott konzervatív zenekritikusnak. A *Valóságba* írt cikkei azonban még a történeti zeneszociológia iskolapéldái; az említett tényezők összjátékát egyensúlyozva ezek a cikkek még rendet teremtettek s világosan demonstráltak — ezért is volt helyük a lapban — a zene társadalmi és társas kötődéseit, részben Molnár Antal korábbi munkáira hivatkozva és azok alapján. De ha a zene a kollektív igényekből, a zenei közkinccsből táplálkozik, „mi hát az alkotó egyéni hozama? — kérdezi a zene szociológiájáról írt cikkében Molnár Antal. — Elsősorban a készség, bátorság, vállalkozás. És miben áll művészi teljesítménye? Főként abban, hogy egységivé hasonítja át a közösség akaratát. Ehhez a társadalmi hivatáshoz kell a legnagyobb tehetség! Technikai módszere hozzá a kombináció. A mondott közkinccset úgy variálja, permutálja, illeszti és fonja formává, hogy közhasznú legyen“.

A zenéhez hasonló részletességgel s elevenen tárgyalta a *Valóság* a hatvanas évek elején az irodalom társadalmi vonatkozásait is. Az első évfolyam akadémikus irodalomtudósai után most porondra léptek a fiatal kritikusok: Sükösd Mihály, Sík Csaba, Fehér Ferenc, Abody Béla. Sükösd Faulkner-esszéjében síkraszáll a hanyatló társadalmi osztályokba zárt egyén reális és tragikus írói ábrázolásának a jogáért, Sík Csaba az irodalom határait tágitja merészen — és Snow hírére is megelőzve — a modern technikai és tudományos világkép befogadására, Fehér Ferenc szigorúan megrója érte, s gondosan kicövekei az irodalomban az „esztétikum sajátosságait“, Abody Béla a kábítószeres alkotást demitologizálja szellemesen elemzett önkisérletek alapján. A cikkek magukban is érdekesek voltak, az együttesre pedig nem lehetett oda nem figyelni. A *Valóság* kezdett „befutni“, Sík Csaba és Fehér Ferenc vitájára nem kisebb tekintély reagált, mint Mód Aladár.

Új művészet szemlélet körvonalai bontakoztak ki a *Valóságban*? Nem volna célszerű válaszolni a kérdésre, hiszen láttuk, hogy a *Valóság* szükségképpen más eszközökkel dolgozott, mint a művészet, „mivelhogy a valóságban minden hiteles, ami megtörtént, a művészetben viszont hitelesíteni kell mindent. S ezenfelül: a valóságban feltételezhetjük-e a célszerűséget? Ehhez nincs jogunk. De a művészetben, a kompozícióban minden célszerű kell hogy legyen“. Így írt az élmény és a meg-

figyelés szerepéről a lapba Füst Milán, s hogy *írt*, az egyben a fiatal lap rangját s eredményét is jelöli. „Az olyan megfigyelés tehát — folytatja Füst Milán az elemzést a megfigyelés művészetbeli szerepéről —, amely unalmas, amely nem érdekel minket, az érdemtelen megfigyelés, még ha igazat mond is. Mit tanácsolhatnánk tehát neki? Megint csak azt, hogy amennyiben nem eszmél gyerekkora vagy későbbi élete emlékei közt olyanra, amely érdekes volna, vagy meglepően szemléletes, frapáns vagy lenyűgözően igaz, akkor találjon ki ilyet — ezt tanácsoljuk mindenkinek, aki művésze akar lenni az írásnak.“ S mintha csak neki válaszolna, írja Illyés Gyula *A gyökér, mely nem enged* című cikkében: „Azok számát szaporítom, akik gyermekkoruk színterére visszatérve, mindannyszor egyszerűen még két rejtelmes színterre leereszkednek: a múlt alvilágába és nemzetük egy mélyebb televényébe.“ S ez a módszer, mely kétségkívül művészi, miért nem alkalmas a valóság föltárására? Mi kell hozzá, hogy az legyen? „Figyelni örök tanítványként az egyszerűek valóság-érzékeire, mely náluk mintha — ez a szó — finomabb volna; fölfogni igazságérzetüket, amely náluk, akár a gyermekeknél, mintha érzékenyebb volna —, hányszor újult meg ettől az iskolától az irodalom és a társadalom?“

A művészet érzékeny és sokféleképp alkalmazható eszköz lehet a társadalmi valóság föltárására s irányítására, ha ismerjük a természetét; a művészi ábrázolás és az egaakt módszerek egyáltalában nem kizárólagosak, együtt alkalmazandók inkább. A zene s az irodalom gondos és szenvedélyes elemzése a hatvanas évek elején csak látszólag tért el a *Valóság* fő célkitűzésétől, voltaképpen ez is valamiféle szociográfiához vezetett, de a számok és kérdőívek tudományos kötéltánc alá a művészet biztonsági hálóját feszítette ki. Ezekben az években annyira komolyan vette a *Valóság* a művészetet, hogy még a líra sem hiányozhatott belőle. Verseket ugyan nem közölt, de volt lírikusa: Orbán Ottó. Amikor még a *Valóság* lírikusa volt, páratlan érzékkel s csak költészettel megvalósítható tömörséggel írt le fontos helyzeteket; a fiatal költőket például, vagy a „két kultúra“ közé szorult intellektüeleket.

Ezek az évek, a „két kultúra“-viták eleven és érdekes éve, a *Valóságban* is a tudományos érdeklődés megélnkülését eredményezték. Természettudományos téren már kiemeltük Benedek István, Marx György és Rényi Alfréd esszéit; meg kell még említeni itt Schück Tamás, Kis Tóth Sándor, Müllér Antal, Mile Imre, Buda Béla s végül és elsősorban Tóth Imre (Bukarest) tanulmányait; nehéz fizikai, biológiai, pszichológiai, matematikai kérdéseket hoztak ezek az írások laikusoknak is érthető emberközelpelbe, de nem valami ravasz népszerűsítő fogással, hanem megkeresve a téma társadalmi-emberi vonatkozásait. Az így kialakuló emberközpontú tudomány szemléletre kitűnő példa Tóth Imre esszéje a matematika és a gondolkodás összefüggéséről; nem a matematikai gondolkodásról ír — ezt laikusokkal megértetni reménytelen vállalkozás is —, hanem azt keresi s lelezi le, hogy miféle gondolkodásnak köszönhető az elemi matematika legfontosabb fogalmai, illetve alapeszközei. Kaján örömmel észleli az olvasó, hogy zsenge ifjúkora megkeresítői, a számok a hazugság gyermekei, a matematikai fogalmak s eljárások a tagadásból születtek. A kajánság azonban önkéntelenül tiszteletté változik, amint megérti, hogyan épít a matematika egymást követő negációkkal mind gazdagabb rendszert önmagából, s hogyan tükrözi ez a rendszer a létezés fontos vonásait: „A paradoxonok sajátos szórakoztató humora annak az élvezetnek a megnyilvánulása, amiben az ember részeseül akkor, amikor új dolgokat alkot a negáció segítségével. A természet tükröben szemléli önmagát. Ez a varázstükrök — az ember.“

Ebben a varázstükrökben mutatták be a dolgokat különféle oldalról a *Valóság* esszéi, s ezért maradandóbbak a „két kultúra“ ürügyén írt sok elmés eszme-futtatásnál. Természetesen jelentősen megnőtt a vita idején a különféle társadalomtudományokkal foglalkozó írások száma is, hiszen a lap a „két kultúrából“ mégiscsak a „humánt“ képviselte. A történelem és az irodalomtudomány kezdettől otthon volt hasábjain; a „két kultúra“ vita éveiben megnőtt a közgazdasági tanulmányok száma s kivált értéke; Tolnai György, Andorcsa Rudolf s főleg Ádám György a modern közgazdaságtudomány sok részletéről számolt be érdekesen, érthetően; Ádám György a természettudományos esszéik szerzőihez hasonlóan emberközpontúan is. Az automatizálásról írt, a tudomány és a kutatás szerepéről az iparban, a felsőoktatás szerepéről a tudomány fejlődésében; de ezek a dolgozatai nemcsak fontos adatokat s összefüggéseket közöltek, hanem fontos építőkövek is voltak egy új közgazdasági diszciplínához, amely a természettudomány és technika ma betöltött s várható szerepét vizsgálja.

A hasonló tárgyú cikkek felsorolását lehetne folytatni, de talán ennyiből is látható, hogy a *Valóság* már a „két kultúra“-vita éveiben, 1963-ban és 1964-ben inten-

ziven foglalkozott annak az új gondolkodási és vezetési iránynak az előkészítésével, mely napjainkban a gazdasági és társadalmi haladáshoz szükséges műszaki fejlődés tudományos feltételeit igyekszik meghatározni és biztosítani.

Még egy irányban új utat tört a *Valóság* nálunk ezekben az években: az ún. „struktúra-kutatás“ területén. Nem nevezték ugyan így, s valószínűleg a szerzők is tiltakoztak volna az akkoriban errefelé még egyáltalán nem divatos elnevezés ellen, mégis Tőkei Ferenc az ázsiai termelési módra vonatkozó kutatásait és Lendvai Ernő Bartók-vizsgálatait aligha lehet találóbban elnevezni, amint hogy évekkal később, 1968-ban maguk is főszereplők voltak a strukturák vizsgálatáról rendezett első (és elkésett) magyar szimpozionon. A Tőkei-féle ázsiai termelési mód elmélet ma már külföldön közismert, viszont nem volna könnyű összefoglalni; elégedjünk meg itt azért annyival, hogy Tőkei a termelési módban fölismerett három „alapmozzanatot“ — az egyén, a termék s a kettő között közvetítő mindenkori történelmi közösség — különféleképpen kapcsolt háromszög-gráfjaival jellemzi, „modellezi“ a társadalmi alapformákat. Lendvai Ernő a bartóki formaalkotás és harmóniavilág matematikáját fedezte föl a Fibonacci-számok (2, 3, 5, 8, 13 stb.) egyszerű aritmetikájában. A cikkekben nyomon követhető, hogyan fejlődött Lendvai koncepciója a „polaritás“ fölismerésétől a teljes bartóki alkotás-modell megkomponálásáig.

A modellező, szerkezet-kereső gondolkodás ez idő tájt egyébként is előretört a *Valóság* hasábjain. A szétszórta statisztikai adatok és a számsorok formába rendeződtek, a szerzők az eddig többnyire retorikus okfejtésüket mind gyakrabban egészítették ki vagy cserélték föl az adatok és tények között található vagy elképzelhető összefüggések vizsgálatára alapuló érveléssel. Az akkoriban oly gyakori viták egy része is ennek a kétféle gondolkodási formának az összecsapásából keletkezett: a szavakra épülő retorikus okfejtés hívei nem érthették meg a szerkezeti logikára alapított érvelést, az utóbbi szerint gondolkozók a retorikusok okfejtését érezhették szócséplésnek. A viták mindenestre a folyóiratnak is, akárcsak akkori egész szellemi és gazdasági életünknek, erősen használtak; segítették a hibák megtalálását és kigazítást, biztosították a haladás lehetőségét, bővítették a gondolkodás kereteit.

A kubai válság békés megoldása utáni enyhülő világlétkörben megjelenhettek a *Valóságban* a háború és a béke nagy problémáit tárgyaló írások is. Az 1963-as évfolyam első számában Simai Mihály geográfiai, társadalmi, táplálkozásélettani, demográfiai és közgazdasági adatok gondos összevetésével vizsgálja a Föld „éhség-strukturáját“, s végül megmutatja, hogy gyors és hatékony fejlődés az éhség leküzdése terén csak a teljes leszerelés alapján valósítható meg. „A jelenlegi fegyverkezési kiadások a világon ugyanis kb. akkora összeget tesznek ki, mint a gazdaságilag gyengén fejlett országok évi nemzeti jövedelme együttesen, vagyis mintegy 120 milliárd dollárba rúgnak. Ha az így felszabaduló összegnek csak negyedét vagy ötödét fordítanák az elmaradott országok nemzetközi támogatására, már ez is megoldaná problémáink jó részét. Ma a világ hadseregeinek létszáma nem kevesebb, mint 20 millió. Ezenkívül kb. 80 millió ember dolgozik a hadiparban és a fegyveres erők kiszolgálásán. Ezek az emberek a gazdaság békés ágaiban mások által termelt létszükségleti cikkekből élnek, holott nemcsak maguk számára, hanem még 300—500 millió ember számára tudnának termelni létszükségleti cikkeket. Az Északatlanti Szövetség tagállamai a hivatalos adatok szerint 10 év alatt több mint 500 milliárd dollárt fordítottak fegyverkezésre. Az amerikai létminimum alapján ez az összeg elegendő lett volna 40 millió ember megélhetéséhez több mint 10 évig.“ Simai gondolatmenetét Konrád György folytatta *A korszerű háború korszerűtlensége* című nagy tanulmányában. „A háború — állapítja meg — tulajdonképpen már folyik, a lehetőségek síkján. Hadszintere: a legkorszerűbb iparágak, tudományos kutatóintézetek, hírszerző és elhárítószolgálatok egyesített, a nemzeti jövedelemnek mintegy 10—20 %-át felemésztő s a fegyverkezési verseny követelményeinek alávetett rendszere.“ Azonban „minél inkább növekszik a szembenálló hatalmak rakéta-nukleáris ereje, annál inkább csökken e pusztító erő hagyományos értelemben *célszerű* alkalmazásának a lehetősége“. A nukleáris világháborúnak egyszerűen *nem* lesz győztese; az irtózatos pusztítás — a sugárkárosodást nem tekintve is — mindenütt megbénítja az életet. Ebben a fenyegető helyzetben a katonai status quo iránt igen érzékeny állapot alakult ki, a katonai status quo kis megváltozása is világpusztulásra vezethet. Éppen ezért a helyi háborúk doktrínája nemhogy csökkentené, inkább fokozza a veszélyt, érvel Konrád: „A fegyveres erőszakot nem mérsékelni kell, hanem eltörölni.“ S ő is, mint Simai, a leszerelés gazdasági jelentőségét hangsúlyozza: „A hadseregek s a hadi termelés jelenleg több mint százmillió személyt s a tudományos munkaerőnek világátlagban mintegy 70 %-át kötik le. A nemzetek évenkénti hadi

költségvetése százmilliárd dollár. A háborús készülődések ilyen mérvű terhetől megszabadulva, a gazdasági beruházások értéke egyszerre 50 %-kal emelkednék.“

Konrád György cikkére Főrizs József alezredek válaszolt. A magasrangú katonája a hadtudományi szemzőgéből korrigálta Konrád írását, mindenekelött támáda Konrád termonukleáris „egyensúlyra“ építő érvelését. „Nem kell katonai szakembernek lenni — írta —, hogy valaki belássa a Szovjetunió fölényét a rakéták termelésében. A világűr meghódításában elért eredményei ezt a gyakorlatban igazolják... A Szovjetunió rakétáinak pontossága is közismert: míg az Egyesült Államok interkontinentális rakétáinak eltérése a céltól 10—12 km, a Szovjetunió rakétáié csak 1—2 km, vagy ennél kisebb. Egyes közlemények szerint az Egyesült Államokban az összes rakétakilövés közül csak 40%-nak sikerességével számolnak. A Szovjetunió elsőknek gyártott hidrogénbombát és jelenleg egyedül gyárt 50—100 megatonnás (egyes közlemények szerint még ennél is nagyobb) termonukleáris bombákat. A Szovjetunióban megoldották az ellenséges rakéták biztonságos elhárítását is.“

A hadászati kérdések tekintetében nyilván a szakembernek volt igazája a vitában, azonban a *Valóság* érdeme, hogy az egész emberiséget érdeklő, életbevágó kérdésben vállalta a nem szakemberek millióiban élő aggodalom és szorongás kimondását, és Konrád érdeme, hogy — akárcsak Simai — földelte a háborús készülődések gazdasági teherterét. Egyébként a vitát nemcsak fontossága miatt ismertették kissé részletesebben, azért is, mert az itt megnyilvánuló minta: a nem szakemberek és szakemberek szempontjainak ütköztetése több *Valóság*-vitában is megfigyelhető. Ilyen volt például a lap — de talán az egész vita-korszak — legfontosabb összecsapása: Zám Tibor és a Hortobágyi Állami Gazdaság párbaja.

*

Zám Tibor az 1964. májusi számban *Tévedések és tanulságok* címmel merész, kritikus összefoglalást közölt a Hortobágyi Állami Gazdaság tizenöt évéről. „Tizenöt év alatt — írta — a gazdálkodás három eszméjét próbálták ki a pusztán: a romantikát, a tapasztalatot, a tudományt. A romantika nagyjából 1955-ig tartott, a tapasztalat (közgazdász-nyelven az empirikus gazdálkodás) 1961-ben zárult, 1962—1963-ban tudományosan gazdálkodtak.“ Sorra veszi az egyes korszakokat, mindegyiknek leírja a fő jellemzőit, s közli az elért — veszteségeket. Az újrromantika 7 millió forintba került, a tudományos gazdálkodás második évében 11,6 millió forint volt a ráfizetés. Elsősorban az utóbbi formát kritizálja, hisz a cikk írása idején az volt aktuális. Részletesen bírálja az ágazati gazdálkodás ott alkalmazott válfáját, az ágazatok öncélúsodását, a kimutatásra és papírra-gazdálkodást, a tényleges termelőmunka és a munkások elhanyagolását.

A cikk nagy föltűnést keltett, s az állami gazdaság vezetősége vitára hívta ki Zám Tibort és a *Valóságot*. A vita 1964. szeptember 29-én zajlott le a borsói kultúrházban. Hegedűs András vezette a vitát, s először is a kritika új feladatát vázolta. „Nem arról van szó — mondotta —, hogy több jót vagy több rosszat, hanem arról, hogy társadalmunk fejlődéséről mélyebb igazságokat, összefüggéseket kell feltárni.“

Mármost Zám Tibor cikke éppen azért volt jelentős, mert ezt az új, a fejlődéshez nélkülözhetetlen hibakereső kritikát honosította meg a *Valóságban*. A fejlődés általános tendenciáit figyelve ugyanis a haladás kétségtelen és vitathatatlan a szocialista Magyarországon, azonban a népgazdaság bonyolult kibernetikájában a hibák idejekorán történő visszajelentése nélkül könnyen tetemes károk — anyagi és emberi károk — keletkezhetnek. Fontos tehát a bajok megkeresése, akkor is, ha csak egyetlen állami gazdaság, tsz. község vagy akár egy iskola esetéről van szó, olyan fontos, hogy a hibakeresés kedvéért még a kritikai nagyítóüveg alkalmazásától sem szabad visszariadni. Ez a hibakeresés lett rövidesen a lap egyik fő feladata. A *Magyar Világ* rovat ettől kezdve talált magára, s találta meg a feladathoz való szerző-gárdát: Zám Tibor, Végh Antal, Varga Domokos, B. Nagy Ernő, Mocsár Gábor, Márkus István, László-Bencsik Sándor, Kunszabó Ferenc, Ferge Sándorné személyében s még egy sor szociológusban és íróban. Újfajta szociográfia született a *Valóság* hasábjain, az újabb szociológiai módszerekhez és a szocialista fejlődés igényeire adaptált marxista folytatása annak a munkának, amelyet a két világháború között a népi írók kezdtek Magyarországon felfedezésére. Ennek az új szociográfiának a kereteiben kezdett kibontakozni a városok vizsgálata is, amit Darvas József már a népi írók szociográfiái munkája idején sürgetett, azonban a hangsúly s a tanulmányok nagyobb — s mindenképpen jelentősebb — része még ma is a falusi viszonyokra és a mezőgazdaság nagy átalakulására vonatkozik. Ennek egyik oka nyilván a folyamat fundamentális jelentősége volt, másik talán az, hogy

a mezőgazdaság szocialista átalakulása terén az elvi kérdéseket Erdei Ferenc és Lázár Vilmos példás tanulmányai kitűnően tisztázták, részben éppen a lap hasábjain.

A városiasodás nagy problémáival viszont a honi gondolkodás máig sem tudott megbirkózni, még elvi szinten sem. A Major Máté képviselte „építészeti“ és Granasztói Pál képviselte „településtudományi“ szemlélet meg-megjelent néha a *Valóság* hasábjain is, Tőkai Ferenc is megpróbálta az ázsiai termelési mód interpretálásában bevált EKT-gráfjait a városok történeti kialakulására alkalmazni, időnként ijesztgetett a „regionalizmus“ kísértete is, amely „kisbudapestt“ növelt városok két gyűrűjével akarja övezni az amúgy is túlméretezett nagyot; nagy vita zajlott a családi ház kontra magasházak kérdésében, rideg gazdasági adatokkal s értelmes építész-novellákkal illusztrálva. Néhány konkrét urbanisztikai szakmáról, mint amilyen a lakótelep- és városszociográfia, jelentek meg értelmes beszámolók is. Ez a futó összefoglalás természetesen túlzó, s nagyon is a hibákat hangsúlyozza, azonban a probléma a magyar világ ehetően fontos kérdése, hiszen a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számaránya állandóan csökken, a városba-áramlás elkerülhetetlen, s ha így haladunk, az elslumosodás veszélye fenyeget. S hogy a probléma nemcsak pénzkérdés, azt éppen a *Valóságban* megjelent két cikk demonstrálja: Zám Tibor felelősségteljes írása Debrecenről, s B. Nagy Ernő fontos tanulmánya a vidéki kultúráról. Ez a két cikk — az építésszelkel és a regionalistákkal ellentétben — nem kínál kész megoldást, hanem a feladat s a helyzet rendezetlenségéből következő veszély nagyságát érzékelteti, s jelenleg talán épp erre volna leginkább szükség. Akkor azután Erdei Ferenc régi monográfiája alapján s a közben kialakult új tudomány, az ekiszttika módszereivel hozzá lehetne kezdeni a magyar városok egészséges tervezéséhez is. Talán jó jel, hogy a *Valóság* remek tapogató-csápjá, a külföldi folyóirat-szemle már közölt ismertetést az ekiszttika nemzetközi orgánumból.

A városok sorsával összefüggő nagy kérdés a viszonylag elmaradt országrészek s helyeségek problémája is. Ez a kérdés „közismert“ volt, de valahogy mindig „szépmérenesen“ kezelték; a *Valóság* érdeme, hogy kifakasztotta a göcöt. Márkus István *Nyírkátai szökevény* című szakszerű és okos tanulmányával kezdődött az operáció. „Itt csak olyan kollektív nagygazdaság vívhatja ki fölényét — állapítja meg az alapos gazdaságtörténeti áttekintés után Márkus —, amely a termelőtechnikai fejlődés táji-helyi irányát követve lép előre, s amelynek nemcsak megalakításához és egyszerű fenntartásához, de fejlesztéséhez is legalább oly erejű, egyértelmű, átlátható, érvényesíthető érdek fűzi a tagokat, amennyire az egyéni parasztnak érdeke, hogy a maga kisüzemét kiépítse, fenntartsa, fejlessze.“ Azután igazolja a szociográfia pontos módszereivel, „hogy a nyírkátai termelőszövetkezet nem ilyen“. A föltárás Mocsár Gábor szabolcsi jelentésével folytatódott: „Szabolcs-Szatmárban nincs a szükségleteket kielégítő iparitanuló-intézet hálózat sem. S valami általános — és itt most nem részletezhető — ok miatt nem megy úgy, ahogy kéne a mezőgazdasági tanulóképzés sem. A »szabolcsi gyerek« megköpi a markát, s ráteszi a lábát a vonat lépcsőjére. Elmegy segédmunkásnak az építkezésekre, oda, ahol építkeznek. Sokfelé építkeznek.“ S azt is részletezi, olasz neorealista filmekhez méltóan, mi lesz velük s belőlük az építkezéseken. Végh Antal a Nyírség legismertebb kincséről, az almáról mutatta meg, hogy annak is megvannak a maga buktatói, Karácsonyi István egy nyírségi termelőszövetkezet problémáit regisztrálta a számok tükrében. A sort többen folytatták, az ország más részeiről is beszámoltak. Így például Végh Antal Kétpőről közölt fontos emberi s gazdasági hibákra fényt derítő riportot. Apáti Miklós a Borsodból Baranyába kényszerült bányászok helyzetéről számolt be. A legtöbb tanulmány mégis a Nyírséggel foglalkozott, s innen származott végül az egész ország figyelmét a problémára irányító cikk is. Végh Antal *Állóvize* vagy amint az alcím mondja *Jelentés Penészlekről, egy elmaradt faluról*, Zám Tibor néhány évvel korábbi Hortobágy-cikkéhez hasonlóan országos vihart kavart. A megye vezetői hivatalosan tiltakoztak, a *Keletmagyarország* ellenriportokat közölt Penészlekről. De a cikk mellett is országos erők mozdultak meg, s Darvas József, az Írószövetség elnöke s egykor Szabolcs-Szatmár országgyűlési képviselője maga is elment Penészlekre, s a látottakról *Magyarország felfedezése* címmel számolt be a *Kortárs* 1968. szeptemberi számában. Néhány helyen helyesbítette Végh túlságosan „hatásosra“ fogalmazott riportját, lényegében azonban igazolta a jelentés részleteit. S a lattak és a cikk nyomában keletkezett vita hangulatát egy nagy drámában össze-

gezte. A drámát, melynek a címe *A térképen nem található* 1969. január 10-én mutatta be a Miskolci Nemzeti Színház. Szabolcs-Szatmárból külön autóbusz vitte a megye vezetőit, Pestről az írókat... ez azonban már nem tartozik a *Valóság* történetéhez.

*

A lapra mindebből a *vita* tartozik, a vita vállalása és keresése, a szocialista fejlődés szolgálata az így kapott tisztánlátással. „A nyílt, szembesítő vitaforum bátor és okos fenntartása az — írja a lap tízéves évfordulójára Erdei Ferenc —, amit a *Valóság* legnagyobb érdemének ítéelhetünk. És ez annál nagyobb érdem, mert ez éppenséggel nem könnyű feladat és hivatás.”

Lehetetlen volna felsorolni a vitákat, az egykori elidegenedés-vitától a *Fényes szelek* filmig, s főleges is, hiszen most nem a viták tartalma, hanem a „műfaj” érdekelt minket, amelynek a *Valóság* legfontosabb fóruma volt. A szerkesztőség az 1969. februári számban *Vitákról egy vita ürügyén* címmel összefoglalta a szempontjait. Szerkesztőségi manifesztumok persze ritkán valósulnak meg, s gyakran inkább rejtik, semmint kinyilvánítják a szerkesztőség szándékait. De ha a nyilatkozatnak hinni lehet — s a folyóirat tartalma is igazolja, hogy lehet —, akkor, úgy látszik, a lap vitaforum-jellege lassan-lassan átalakul. A folyóirat — részben legalábbis — elkülöníti magát a benne megjelenő vitáktól. „Természetesnek tekintjük — olvassuk —, hogy ezekben a vitákban mindenki a maga igazának tudatában szenvedélyesen védelmezi álláspontját, vállalva a tévedés kockázatát, az egyoldalúság veszélyét is. A folyóirat felelőssége azonban — különösen, ha ezeket a vitákat szélesebb, a szakmai kérdésekben járatanabb közvélemény elé viszi — nagyobb és bonyolultabb. Mi természetesen nem feledkezhetünk meg a szakemberek számára természetesnek tűnő közös alapok hangsúlyozásáról, és nem lehetünk a vitában kialakult egyetlen irányzat kizárólagos szócsöve sem.”

Elég dononai szavak, lehetnek jelentéktelenek, de az is lehet, hogy akadémikus megmerevedés kifejezői. Csak az nem lehet, hogy egy eleven folyóirat hűvösen és előkelően vita-terepnek tekintse önmagát. Azokban a vitákban, amelyek tényleg eredményesek voltak — mint a termelőszövetkezetekről vagy az elmaradt helyekről szólók —, a *Valóságnak* nagyon is határozott, noha természetesen nem egysíkú volt az álláspontja. Ott pedig, ahol átengedte a terepet a vitatkozó feleknek, nem is ért el semmit. Mert volt ilyen eset eddig is, nem egy. A legfeltűnőbb talán a képzőművészeti rovat, ahol a Sedelmayr-féle nívós konzervativizmus és valami óvatos avantgardizmus között ingadozva növelte a lap a honi általános képzőművészeti tájékozatlanságot. Talán csak Bálint Endre Vajda Lajosról szóló tanulmányát és Patkó Imre egy hozzászólását lehet kiemelni, épp ez a kettő azonban nagyon is határozott és egyértelmű állásfoglalás egy határozott művészetértelmezés mellett. A lap grafikai anyaga szerencsésebben válogatódott a képzőművészeti szövegnél: az első évek klasszicizáló unalma után Papp Oszkár, Hornyánszky Gyula, Maurer Dóra, Bálint Endre, Perhács László neve jelzi a lap intenzív kapcsolatát az élő magyar képzőművészettel.

Tíz év nagy idő egy ember életében is, hát még egy folyóiratéban. Mert ha — legalább részben — valóságos igényeket elégít ki, s valóságos kérdéseket keres, akkor szükségképpen roppant érzékeny rendszer, s ez az érzékenység nemcsak az észlelő-készségben nyilvánul meg, hanem könnyen károsítható is a rendszer miatta. A Horthy-korszakban meg is haltak mind, alig néhány év virágzás után, a jó folyóiratok. E nélkül az érzékenység nélkül azonban nem érdemes folyóiratnak lenni.

Vekerdi László